

СТУДЕНТИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТСТ.: ПРАВОВИЙ СТАТУС, СОЦІАЛЬНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД ТА МАТЕРІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ

Яремчук В.Д., Україна, м. Київ
Проданюк Ф.М., Україна, м. Київ

У статті звернута увага до процесів, які відбувалися передусім у студентському середовищі університетів як базової ланки вищої освіти Наддніпрянської України у ХІХ – початку ХХ ст.: правового статусу студентів, їхнього соціально-національного складу, матеріального становища.

Ключові слова: *Наддніпрянська Україна, університет, правовий статус студентства, соціально-національний склад, матеріальне становище.*

В статье рассматриваются процессы, проходившие в университетской студенческой среде Надднепрянской Украины в ХІХ – начале ХХ ст. Анализируется правовой статус студентов, их социально-национальный состав и материальное положение.

Ключевые слова: *Надднепрянская Украина, университет, правовой статус, социально-национальный состав, материальное положение.*

The article analyses processes ongoing in the students' community of universities as a basis of higher education in Naddnepryansky Ukraine in the ХІХ – early ХХ centuries. The authors consider the students' legal status, social and national composition of their community as well as their material condition.

Key words: *Naddnepryansky Ukraine, university, student legal status, social and national composition, material status.*

Постановка проблеми. Реформування системи вищих навчальних закладів (далі – ВНЗ) України в сучасних умовах, зростання вимог до підготовки майбутніх фахівців та їхньої компетентності спонукають до ґрунтовного вивчення історії вищої школи України. Дослідження історії вищої освіти та сторінок становлення національного студентства в період перебування значної частини України під владою царської Росії має важливе наукове та практичне значення. Правильно оцінити сьогоднішній стан справ в вищій освіті неможливо без ґрунтовного знання того, що відбувалося раніше.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблеми історії вищої освіти в Наддніпрянській Україні, передусім її основи – університетської, у ХІХ – на початку ХХ ст. досліджували такі відомі науковці, як Д. Багалій [3; 4; 5], В. Бузескул [6, с. 7], М. Володимирський-Буданов [9, с. 10] та ін.

Різноманітні питання функціонування вищої школи дореволюційного періоду були предметом аналізу й в радянській історіографії [13; 14; 16; 25; 37; 38; 39]. Враховуючи вимоги історичної науки значний доробок у висвітлення названої проблематики внесли українські (в том числі діаспорні) вчені, праці яких знайшли поширення після встановлення незалежності України (А.М. Алексюк [2], Н.М. Дем'яненко, І.І. Прудченко [12], С. Сірополко [27], Е. Степанович [29] та ін.) Однак, ще і сьогодні залишається недостатньо дослідженою у вітчизняній історіографії проблема комплексного вивчення студентства Наддніпрянської України, як суспільного явища.

Метою наукової роботи є висвітлення правового статусу студентства університетів Наддніпрянської України та його еволюція упродовж XIX – початку XX ст., конкретизація та уточнення соціально-національного складу студентів, їхнього матеріального становища.

Виклад основного матеріалу. Розвиток вищої освіти на території Російської імперії регламентувався університетськими Статутами, які згодом поширили свою дію на всі вищі державні, приватні й громадські навчальні заклади. Всього в Росії було прийнято чотири університетські Статути (1804, 1835, 1863, 1884 рр.). У 1804 р. ухвалено перший Статут, згідно з яким університетам надавалася автономія у проведенні навчально-виховного процесу, кадровій політиці, господарських справах. Вищим органом самоврядування визнавалася університетська Рада, яка отримала право обирати ректора, деканів, професорів. Всі дії викладачів та вихованців підлягали юрисдикції університетського суду.

Однак, події середини 20-х рр. XIX ст. докорінно змінили принципи функціонування вищої школи імперії. Після придушення повстання декабристів у 1825 р. Микола I посилив нагляд за університетами, які розглядалися владою як центри «вільнодумства». Університети втратили свою самостійність і потрапили у повну залежність від чиновників Міністерства народної освіти. В них був насаджений поліцейсько-бюрократичний режим, який до подробиць регламентував їхню діяльність. Утвердилася й практика безцеремонного втручання у внутрішнє життя університетів, в тому числі через призначення ректорів, звільнення небажаних викладачів. Деякі науки оголошувалися шкідливими, зокрема, *новітня історія*.

«Контрреформи» мали на меті зміцнити становий характер освіти. Планувалося, що у ВНЗ мали навчатися лише діти дворян та чиновників. Імператор прагнув перетворити університети у провідну ланку продукування вірнопідданого чиновництва, щось на зразок військових

училищ. У них була запроваджена жорстка дисципліна, посилювалися вимоги до уніформи, зовнішнього вигляду студентів. Вперше студенти почали вивчати військові дисципліни. До роботи в університетах в якості службовців починають залучати колишніх поліцейських. В умовах цих чисто армійських нововведень від студентів здебільшого вимагалось не знання з предмету, але заучування текстів підручників напам'ять, що вони і мали продемонструвати на іспитах. Концептуально державну політику в галузі вищої освіти висловив сам Микола I, перебуваючи у 1839 р. в Київському університеті. Звертаючись до студентів, він з погрозою заявив: «Ви навчаєтеся добре, але цього недостатньо... Мені потрібні надійні сини Престолу, мені потрібна безмежна покірність і беззаперечна слухняність..» [30, с. 16].

Умови функціонування вищої школи Росії кардинальним чином погіршилися в роки політичної реакції, яка розпочалася у зв'язку з європейськими буржуазними революціями 1848–1849 рр. Царський уряд посилював нагляд за університетами, намагаючись таким чином ізолювати їх від впливу передових ідей і революційних подій у Європі. Майже повністю ліквідується університетська автономія. З 1849 р. посада ректора заміщувалася вже не виборами, а призначенням. Київський та Харківський університети були підпорядковані безпосередньо генерал-губернаторам [34, с. 25]. Відтепер до університетів заборонялося приймати «підлих людей» – молодь недворянського походження. Кількість вихованців в університетах обмежувалася 300 особами. У 1849 р. в університетах було заборонено викладати курс державного права європейських країн, значно скорочувалася кількість годин на вивчення філософії, політекономії, історії, географії. У ВНЗ Наддніпрянської України було встановлено всеохоплюючий контроль над професорсько-викладацьким складом.

Ситуація змінилася на краще лише з 1863 р., коли було ухвалено досить ліберальний, новий університетський Статут. При його розробці був використаний найновіший досвід функціонування вищої школи Європи. Було відновлено й значну кількість норм Статуту 1804 р. Університети знову отримали внутрішню широку автономію. До сфери компетенції Рад університетів поверталися всі кадрові питання, розпорядження матеріально-фінансовою базою, призначення стипендій студентам та ін. Однак, демократичні самоврядні ініціативи поширювалися виключно на викладацький склад. Будь-яка автономія чи самоорганізація студентства суворо заборонялася. Новий статут визначав університети як світські навчальні заклади. В руслі

демократизації освіти в них значно скоротилося викладання богословських дисциплін, з навчального процесу були вилучені фехтування, музика, малювання.

За статутом 1863 р. університети перебували під особистим опікунством імператора і відтепер офіційно іменувалися «імператорськими», що збільшувало статус викладачів та випускників. Намагаючись перетворити університети у привілейовані навчальні заклади закритого типу для дворянства, уряд планував скоротити їхню кількість, збільшити права випускників на урядовій службі. Право вступу до університетів отримали випускники лише класичних гімназій.

Консервативні сили імперії розцінювали згадані нововведення, що запроваджували колегіальний університетський устрій, як занадто республіканські, маючи намір їх значно обмежити. Така нагода трапилася починаючи з 1881 р., коли внаслідок політичного замаху на Олександра II, в Росії розпочалася доба контрреформ. В апогей реакції приймається університетський Статут 1884 р., який, отримав назву «бюрократичного». Його метою було перетворення ВНЗ у складову частину державного організму, що мали всіляко зміцнювати існуючий політичний режим. Згідно норм Статуту була скасована автономія університетів, запроваджувався посилений контроль за благонадійністю не лише студентів, але й професорсько-викладацького складу. Відтепер всі провідні посади – ректори, професори, декани призначалися за розпорядженням уряду. Був ліквідований університетський суд. Ради університетів були обмежені у функціях і питаннях управління. Вони, навіть, не мали права змінювати розкладу занять. Особлива увага була спрямована на посилення порядку і дисципліни в навчальних закладах. Не зважаючи на вимоги передової науково-викладацької еліти, громадськості Росії, протестні акції з боку студентства щодо скасування реакційного університетського Статуту 1884 р., він проіснував з незначними змінами до Лютневої революції 1917 р.

Як виявилось, сама царська влада була не зацікавлена у проведенні демократичних змін. Про це свідчило, зокрема, призначення у 1901 р. міністром освіти колишнього військового міністра – генерала П. Ванновського. У 1902 р. Микола II подав пропозиції до розгляду Державної ради, суть яких зводилася до прагнення значно скоротити чисельність студентів в столичних університетах, закриття вищих жіночих курсів в Петербурзі, недопущення відкриття нових ВНЗ у столицях, а також у Києві, Харкові, Одесі [23, с. 21]. Взагалі, на початку ХХ ст. в Російській імперії простежується процес посилення взаємодії

Міністерства народної освіти (далі – МНО) з Міністерством внутрішніх справ (далі – МВС), його поліцейським департаментом.

Кризовий стан вищої школи, поширення студентських заворушень змусили уряд розпочати на початку ХХ ст. розробку нового університетського Статуту, що отримало широкий суспільний резонанс. Однак, робота, до якої були залучені численні фахівці, урядові структури [8, с. 11], що тривала упродовж майже двох десятиріч, так і не вийшла за межі теоретичних розробок. Справа обмежилася прийняттям чергових «Тимчасових правил», які були неспроможні вирішити проблеми вищої школи. Лише революційні події змусили уряд Росії запровадити низку кроків в напрямі демократизації режиму в галузі вищої освіти. 27 серпня 1905 р. набули чинності «Тимчасові правила щодо управління вищими навчальними закладами», які відновлювали внутрішню автономію у ВНЗ, діяльність професорських рад. Планувалося, що ці зміни будуть затверджені новим статутом, який мав бути прийнятий у 1906 р., але все завершилося на стані робочого проекту [32, с. 29; 40, с. 28]. Після державного перевороту 3 червня 1907 р. у вищій школі Росії відновлюються вимоги Статуту 1884 р., до управління навчальних закладів приходять здебільшого реакційні та консервативні елементи.

Важливою складовою вищої школи були студенти. Спочатку вони поділялися на *своєкоштных* та *казенних*. Останні перебували на державному утриманні і проживали в приміщенні університету (гуртожитку) на повному пансіоні. З середини ХІХ ст. серед студентства збільшується прошарок *сторонніх (або вільних) слухачів*. Вони здійснювали вільне відвідування лекцій без обов'язкового складання іспитів.

Молода особа вважалася остаточно прийнятою до університету після аудієнції з ректором в його кабінеті. Студент мав з'явитися при повному «параді» – в мундирі при шпазі, представитись і потиснути ректорові руку. Ця урочиста традиція залишалася незмінною і на початку ХХ ст. Першокурсники мали перш за все (на зразок прийняття присяги) підписати статут навчального закладу, чим засвідчували свої наміри щодо чіткого наслідування усім його настановам. Під час навчання приватне життя студентів було чітко регламентоване і підлягало пильному контролю з боку адміністрації навчального закладу.

В цілому, ставлення влади до студентів в Росії завжди було принизливо-охоронним. Це підігрівалося і консервативними колами суспільства, які проповідували тезу про те, що студент – це недосвідчена молода особа, «*tabula rasa*» (з лат. – «чиста дошка»), яка через брак

життєвого досвіду легко піддається антиурядовій агітації, втягується у різні протиправні дії. Через це вважалось, що найбільш ефективним засобом проти цього є посилення режиму у ВНЗ, нагляду за студентством, що могло послабити чи нейтралізувати ці негативні тенденції [28, с. 3–5]. Фактично студентам було призначене становище на кшталт середньовічного підданого, що не відповідало ні їхньому віку, ні соціальному статусу.

Процес правового регулювання статусу студентів постійно уточнювався та доповнювався, починаючи від першого університетського Статуту 1804 р., відомчих циркулярів МНО, низки інших міністерств, статутів ВНЗ. В умовах Росії цей процес проходив у напрямку посилення контролю над студентами, обмеження їхніх громадянських прав, що було змінено на краще лише на початку ХХ ст. під впливом студентського руху, суспільних настроїв та революції 1905-1907 рр.

Права студентів зводилися до вільного вибору навчального закладу, базових предметів для вивчення, переходу до інших ВНЗ, можливості отримання матеріальної допомоги та пільг (звільнення від оплати за навчання, стипендія, гуртожиток, матеріальна допомога). Умовами отримання студентами державної допомоги були відмінні успіхи та схвальна поведінка. Студентам гарантувалося після завершення навчання та складання державних іспитів отримання місця на державній службі та класний чин. Виходячи з успішності випускники отримували згідно державного Табеля про ранги спочатку останній – XIV клас, згодом XII (губернський секретар) або ж X (колезький секретар) клас. Ця традиція існувала до 1917 р.

Обсяг *обов'язків студентів* був набагато більшим і був скрупульозно прописаний у різноманітних «Правилах». До основних обов'язків належали: дотримуватися вимог відомчих регламентів і правил, підкорятися керівництву навчальних закладів, сумлінно ставитися до своїх обов'язків і навчання, мати схвальну поведінку у відносинах з викладачами та студентами, мати охайний вигляд, носити формений одяг, при потребі відпрацювати на державній службі визначений строк. Вихованцям ВНЗ не дозволялося схвалювати чи критикувати дії викладацького складу.

За правами та обов'язками студенти і на кінець ХІХ ст. часто трактувалися владою як курсанти військових училищ. Про це свідчили, зокрема, циркуляри МНО «Правила віддачі честі студентами університетів царській сім'ї, опікуну навчальної округи, професорам»

(1885 р.), або ж «Про запровадження для студентів університетів правила складання іспитів, які існують у Військовій Академії» (1887 р.). Згідно «Правил про прийом в студенти університетів», запроваджених у 1885 р., вже у першому параграфі зазначалося, що студентом не може бути одружена особа (це обмеження втратило чинність у 1906 р.). Абитурієнти, незважаючи на те, що серед них були і представники дворянства та вищого чиновництва, крім різних документів мусили обов'язково надавати ще й свідоцтво про схвальну поведінку від поліції. На початку ХХ ст. запроваджуються нові «Правила», за якими студентами ставали в першу чергу особи з бездоганними характеристиками від поліції, що не брали участі в суспільному житті. Така ж перевага надавалася і випускникам гімназій [23, с. 21]. Перед початком занять студенти мали отримати свідоцтво на проживання в університетському місті.

За порушення навчального процесу та поведінки, у великій мірі це стосувалося забороненої самодіяльності студентів, на початку ХІХ ст. передбачалася ціла низка покарань (здебільшого короточасне заточення до карцеру, у виняткових випадках – арешт у міському казематі), які протягом наступного часу доповнювалися новими положеннями. Були випадки, коли студентів наказували різками. Інколи виключених студентів, як це трапилося у Київському університеті наприкінці 40-х рр. ХІХ ст., віддавали у солдати. На початок ХХ ст. було складено довгий список різних покарань: *зауваження, догана, догана із занесенням до штрафної книги* (після дворазового занесення до неї студент виключався з ВНЗ), *арешт* до карцеру¹ від 1 доби до 4 тижнів, *попередження про виключення, тимчасове виключення* на 1-3 роки з правом поновлення, *остаточне виключення* з ВНЗ та ін. [18, с. 6; 24, с. 3-27; 30, с. 11].

У 1830-х рр., з наміром обмежити поширення та впливи західноєвропейських ідей, в Росії запроваджується більш прискіпливий

¹ Карцер не був якимось нововведенням Росії. Ця практика покарання, огорнута своєрідним романтичним ореолом, була традиційним атрибутом університетської європейської освіти з глибокими коренями та традиціями. Згідно інструкцій, карцер мав являти собою ряд приміщень – світлих і сухих. Проте у деяких університетах за браком коштів він був відсутній. «Студентам-арештантам» (до карцеру можна було потрапити за прогул лекцій, незадовільну поведінку чи, навіть, незастібнутий на всі ґудзики мундир) надавалося харчування за рахунок університету. Вони мали змогу вести навчання та листування, дозволялися побачення з рідними. «Під слово честі» студенти могли у термінових справах відлучатися з-під арешту. За втечу з карцеру студент виключався з ВНЗ. Покарання карцером в Росії було скасоване у 1902 р.

нагляд за студентами. Згідно нових інструкцій посилювалися вимоги до дисципліни, яка більше нагадувала військову, суворо заборонялося входити до будь-яких таємних організацій, читати антихристиянські та вільнодумні книги. Виїзд за межі міста та закордон дозволявся лише з письмової згоди університетського керівництва. Тоді ж був запроваджений штат наглядачів за студентами – *внутрішня інспекція*. До її обов'язків входило наглядати за дотриманням розпорядку у ВНЗ, за навчанням, побутом та моральним станом своїх підопічних (в тому числі відбирати заборонену літературу тощо). Велика увага зверталася на недопущення будь-яких самодіяльних організацій студентства (каси взаємодопомоги, бібліотеки, читальні та ін.), які, виходячи з об'єктивної потреби, ширилися в студентському середовищі. Згодом студенти підлягали нагляду працівниками інспекції не лише в приміщеннях ВНЗ, але й поза ними і, по можливості, під час канікул та відряджень в інші міста. У відповідь на перші масові студентські хвилювання, у 1859 р. згідно царського розпорядження започатковується практика посиленого нагляду за студентами поза межами навчальних закладів з боку поліції. Ці дії доповнюються у 1860 р. урядовим рішенням про спільні дії поліції та інспекції.

У 1863 р. для нагляду за студентами запроваджується спеціальна посада – *проректор по роботі зі студентами* (з числа професорів) або *інспектор*. У 1865 р. Київський генерал-губернатор звернувся до МНО з пропозицією окрім загального нагляду за студентами запровадити ще й особливий – агентурний. Вперше таку форму нагляду було запроваджено у Київському університеті у 1848 р. [16, с. 32]. З 1869 р. запроваджуються чергові обмеження: звужується можливість для переходу студентів до інших ВНЗ, при несанкціонованому виїзді студента з міста він підлягав негайному виключенню. У 1877 р. з'являється урядова інструкція, згідно з якою дозволялося вводити до університетів поліцію для розгону студентських сходок.

Для посилення контролю за навчанням та поведінкою студентів, дотриманням розпорядку у 1879 р. професорсько-викладацький склад був остаточно відсторонений від виховної роботи зі студентством. Професора-проректора замінює незалежний від адміністрації ВНЗ інспектор з великим штатом помічників, який призначався міністром освіти. За наполяганням генерал-губернаторів, очолити інспекцію мав високий армійський чин, який мав перебувати в університеті у військовій формі. До інспекції перейшли монопольні права нагляду і впливу на студентів, включаючи розподіл стипендій, гуртожитків та пільг, що – на

думку влади – мало сприяти «зближенню» студентів і чинів інспекції. У другій половині XIX ст. інспекція «вдосконалює» методи своєї роботи. Студенти були зобов'язані щомісяця (!) з'являтися до помічника інспектора, який візував їм білети на проживання у місті. Університетська адміністрація, викладачі мали надавати інспекції усіляке сприяння. В умовах першої російської буржуазно-демократичної революції 1905-1907 років *ця внутрішня університетська інспекція була скасована у вересні 1906 р.*

Упродовж усього XIX ст. студентів розглядали виключно як «окремих відвідувачів» університету чи іншого навчального закладу, через що їм суворо заборонялися будь-які колективні дії (збори, подача скарг та прохань, вивішування об'яв, депутації, проголошування публічних промов, влаштування концертів та спектаклів, створення установ студентського самоврядування – земляцтв, освітніх гуртків тощо).

Відсутність механізмів вирішення спірних питань академічного життя, суперечок навколо розкладу занять, іспиту чи репетицій створювало вкрай пригнічену ситуацію у вищій школі Росії. Будь-які приватні зібрання студентів з приводу підготовки до іспитів або ж святкування дня народження викликали підозру і мали обов'язково бути перевірені поліцією. До нагляду за студентами активно залучалися двірники та господарі помешкань, де проживали студенти. Постійний і всеохоплюючий контроль за навчанням та приватним життям студентів викликав у них обурення, яке досить легко переростало у стихійний протест, заворушення, гучні демонстрації, запобігти яким університетське керівництво часто було безсиле.

У 1874 р. спеціальна урядова комісія ухвалила вердикт, який мав «заспокоїти» студентство. Він включав такі заходи: посилити урядовий контроль над процесом викладання, ліквідувати існуючі і заборонити на майбутнє будь-які студентські організації, різко зменшити кількість студентів, обмежити доступ до вищих навчальних закладів небажаних осіб, переглянути всю систему матеріальних пільг у напрямку їхнього зниження. У випадку виникнення студентських хвилювань приписувалося ні в якому разі не робити жодних поступок, а негайно вживати рішучі заходи для припинення заворушень [20, с. 9-13].

У 1879, 1881–1882 рр. урядом неодноразово обговорювалося питання про застосування за зухвале порушення розпорядку, участь у масових заворушеннях, грубу непокору керівництву такої міри покарання, як віддачу студентів у солдати строком до 6 років. Однак

розгляд справи про створення дисциплінарних студентських рот та батальйонів несподівано затягнулося, адже ця «студентська солдатчина» могла загрожувати і самій армії [18, с. 16; 20, с. 53, 57, 65].

Із впровадженням університетського Статуту 1884 р. уряд почав використовувати проти масових заворушень студентства такий радикальний засіб, як тимчасове закриття ВНЗ (починаючи з Київського університету, 1884 р.). При цьому, як правило, звільнялися всі студенти 1-3 курсів. Кожний звільнений студент (навіть тимчасово) автоматично брався на облік поліції і підлягав адміністративній висилці з університетського міста. З метою полегшення нагляду за студентами з 1885 р. для них відновлюється обов'язкова форма, яка була попередньо відмінена у 1861 р. Ця норма діяла до 1917 р.

У 1887 р. в практику входить вимога про обов'язкове надання студентами письмового зобов'язання не брати участі в будь-яких студентських організаціях. 29 липня 1899 р. були затверджені «Тимчасові правила про відбування військової повинності вихованцями вищих навчальних закладів» за вчинення масових заворушень. Згідно них студентам загрожувало віддання у солдати строком на 1-3 роки.

Статус студентства тимчасово покращився під час революції 1905-1907 рр., коли уряд погодився на зняття обмежень щодо складу абітурієнтів (соціальних, національних, конфесійних) та дозволив існування самодіяльних студентських організацій, які вперше почали брати активну участь у навчально-виховному процесі. Однак, вже у 1907-1908 рр. дані права були ліквідовані.

Аналіз джерельної бази дослідження дозволяє зробити висновок, що упродовж XIX ст. серед студентів Наддніпрянської України переважали жителі українських губерній. Значним був також відсоток молоді з сусідніх з Україною регіонів Російської імперії – Воронежської, Курської, Пензенської, Тамбовської губерній, Бессарабії, Війська Донського, Кавказу. Відсоток іноземців серед студентів Наддніпрянщини був незначним (у межах 1-5% у різних ВНЗ). До початку XX ст. основну масу студентів на Наддніпрянщині складали вихідці з панівних станів росіян, поляків, євреїв та досить незначної частки українців. В умовах відсутності статистичних даних, коли студенти обліковувалися за віросповіданням, а не за національністю, можна припустити, що українці за походженням загалом складали близько 20%.

В Київському університеті, студенти якого в більшості походили з Правобережжя, тривалий час переважали вихідці з польського дворянського середовища. Однак після поразки польського повстання

1863 р. за розпорядженням Олександра II кількість польських студентів в університеті була обмежена 20% від загальної кількості його вихованців. Подібна практика була поширена й на інші ВНЗ регіону. Щодо Новоросійського університету (Одеса), то його студентський контингент формувався за рахунок місцевого, досить різнобарвного за етнічним складом населення, де переважав російський елемент. Тільки у Харкові, досить далекого від політичних центрів імперії, переважну частину студентів складала молодь українського походження [19, с. 57, 60]. Згідно з офіційними даними, у 1880 р. в Київському університеті 65,9% студентів складала православні (тобто росіяни та українці), 16,8% римокатолики (поляки), 15,2% – іудеї (євреї). В Харківському університеті відповідно – 88,6%, 2,1% та 5,2%. В Новоросійському – 82,1%, 4,3 %, 11,9% [31, с. 9].

У виключному становищі знаходилися представники єврейської нації. Згідно з циркуляром МНО (1887 р.) була введена «норма присутності» для євреїв-студентів у ВНЗ. В межах єврейської осілости вона мала складати 10%, 5% – поза її межами, 3% – в столицях. Таким чином для Київського університету ця норма складала 10%, Харківського – 5%. Після студентських заворушень у 1899–1901 рр. для єврейських студентів ця норма була зменшена: для Київського університету – 7%, Харківського – 3% [26, с. 708]. У випадку найменших порушень режиму єврейська молодь мала звільнитися з навчальних закладів у першу чергу.

Згадані норми щодо пропорцій національного складу студентського контингенту неухильно дотримувалися й поза університетами. Зокрема, до дирекції Київського політехнічного інституту (далі – КПІ) (відкритий у 1898 р.) були офіційно доведені вимоги імператора Миколи II: на кожному відділенні (факультеті) число православних студентів мало складати не менше половини, поляків – не більше 35%, євреїв – не більше 15%. У 1910 р. допустима норма для останніх була зменшена до 10% [1, арк. 3, 96].

У другій половині XIX ст. з швидким розвитком вищої освіти – за рахунок збільшення числа студентів-різночинців з кола чиновництва, службовців, духовенства та дрібної буржуазії – відбувається значне розширення соціальної бази студентства. Так, якщо на початку століття представники дворянства складала частку у $\frac{3}{4}$ студентів, то у 1895 р. тільки 38,6%, в той же час частка міщанства, представників ремісничих професій, селянства зросла майже удвічі і склала 29,7%. В Наддніпрянській Україні станом на 1913 р. представники дворян серед

студентів університетів складала 36%, в інших ВНЗ – 24,6%. Частка селян, міщан і ремісників піднялася до 38,8% та 54%, відповідно [15, с. 17; 26, с. 78; 35, с. 16]. У найбільшому «технічному» ВНЗ регіону – Київському політехнічному інституті упродовж неповних двох десятиріч відсоток представників дворянства серед студентів також помітно знизився: з 47,7% (1898 р.) до 36,2% (1913 р.) [29, с. 59; 36, с. 113-114].

На початку ХХ ст. процес демократизації соціального складу студентства в Російській імперії значно посилювався. Серед причин цього явища були, зокрема:

- суттєве розширення мережі закладів вищої освіти, особливо спеціальної,
- прагнення дворянської молоді отримувати вищу освіту в привілейованих закордонних чи приватних закладах,
- різке падіння чисельності самих дворян.

Це, в свою чергу, посилювало майнову диференціацію серед студентства, що ускладнювало процес здобування вищої освіти. До лав студентства все більше вливалися вихідці з дрібнопомісних дворян, середніх і дрібних чиновників, сільських священиків, молодших офіцерів, які були неспроможні достатньо забезпечити своїх дітей-студентів.

Значною проблемою був досить високий рівень оплати навчання. Вперше плата за «відвідування лекцій» була запроваджена в Російській імперії у 1817 р. Згодом вона складала в столичних університетах – 28 руб. сріблом на рік, у всіх інших – 14 руб. [34, с. 101]. В першій половині ХІХ ст. плата за навчання збільшилася удвічі, а наприкінці століття її розмір коливався від 80 до 120 руб. (це складало 15-25% річного заробітку вчителя або земського лікаря). Фактично цими заходами царизм прагнув встановити додатковий бар'єр у здобутті вищої освіти для «неблагородних станів». В отриманні вищої освіти різночинською молоддю уряд бачив серйозну небезпеку режиму, адже це відкривало їй шлях до здобуття дворянського титулу. У 90-х рр. ХІХ ст. – з наміром суттєво покращити соціально-становий й етнічний склад студентства (збільшення питомої ваги дворянсько-чиновницького прошарку, обмеження «іногородців») – неросійська молодь позбавлялася матеріальних пільг.

На території Наддніпрянщини питома вага малозабезпечених студентів була особливо високою. Так, у Київському університеті до даної категорії наприкінці ХІХ ст. належало 60-70% студентів, а в Новоросійському університеті – до 80% [20, с. 794]. Через незадовільний матеріальний стан студентів навчальні заклади втрачали своїх

вихованців. Наприкінці 1870-х рр. з Київського університету з причини несплати за навчання вибуло 11% студентів [22, с. 33]. У другій половині XIX ст. кожного року через неможливість сплачувати навчання Харківський університет залишало 3-5% студентів. За перші 25 років існування Новоросійського університету його змогли закінчити біля 60% вступників. В деякі роки університет з різних причин залишило понад 10% вихованців, у 1909 р. – 16% [13, с.29, 38]. Ситуація в технічних ВНЗ була не кращою. Наприклад, за період 1898-1912 рр. хімічне та інженерне відділення КПІ змогли закінчити відповідно 53% та 46,6% студентів [17, с.22-24]. Варто зауважити, що окрім вкрай важкого матеріального стану студентів, вони були вимушені залишати ВНЗ й через інші причини – незадовільне навчання, що викликало відрахування за неуспішність, виключення за порушення режиму та політичну діяльність.

Складне матеріальне становище студентів змушувало царський уряд вдосконалювати форми допомоги студентам. Вони передбачали повне або часткове звільнення студентів від оплати за навчання, надання стипендій та гуртожитків, одноразових субсидій тощо. Згадані пільги та допомога надавалися незабезпеченим категоріям студентської молоді терміном на один рік з правом продовження при умові успішного навчання та схвальної поведінки. За отриману матеріальну допомогу студенти після завершення навчання мали відпрацювати на державній службі від 4 до 6 років. У 80-х рр. XIX ст. (у цей період зафіксовано практично найвищі показники допомоги держави вихованцям вищої школи) категорія студентів, що була звільнена від оплати за навчання та отримувала стипендії, складала 64,5% студентів Харківського університету, 70,8% Новоросійського, 33% Київського [31, с.9]. За період 1880-1891 рр. частина університетських студентів, які отримували стипендію (її розмір коливався у межах 200-300 руб. на рік.) та звільнялися від оплати за навчання, в середньому складала дещо більше 35% [21, с.799].

У Київському університеті упродовж 1890-1908 рр., незважаючи на зростаючу чисельність студентів, обсяг пільг залишався незмінним: 135 стипендій (з них 39 державних та 96 приватних), 300 вихованців звільнялися від оплати за навчання [13, с. 47].

В Харківському університеті у 1895 р. стипендії отримували 17,5% студентів, в 1900 р. – 13%, 1910 р. – 5% [35, с. 16, 17].

В Новоросійському університеті протягом тривалого часу стипендію отримували 30% студентів, але на початку XX ст. – вже 11 %. У 1905 р.

стипендіями забезпечувалося всього 4,2% студентів. В часи революції 1905-1907 рр. ця цифра зросла до 7% [14, с. 37, 38]. Все частіше стипендії замінювалися матеріальною допомогою у розмірі прожиткового мінімуму строком на 1-2 місяці.

Подібна ситуація існувала й у спеціальних ВНЗ. Державні суми, які виділялися на допомогу студентам та стипендії, мали охоплювати не більше, ніж 50% студентів. Проте насправді число студентів, які користувалися ними було значно меншим – у межах третини. З відкриттям КПІ, його дирекція сповіщала про «крайню бідність значного числа студентів». Саме завдяки наполегливості дирекції КПІ державна матеріальна допомога спочатку поширювалася на більшу частину студентів. Окрім стипендій, 248 студентів, із загальної чисельності у 589 чол., були звільнені від оплати за навчання. На початку ж ХХ ст. різними видами матеріальної допомоги був охоплений лише кожний 4-5 студент КПІ [29, с.60-63].

Не маючи змоги вирішити цю проблему самотійно, держава сприяла розвитку приватної допомоги студентству. Уряд дозволив при університетах та інститутах створювати громадські та приватні товариства для опіки незабезпечених студентів. Ці товариства (кураторства) отримали такі, зокрема, повноваження, як: 1) *організувати* дешеві і безкоштовні їдальні, 2) *видавати* субсидії та стипендії, 3) *вносити* плату за навчання, 3) *сприяти* у тимчасовому працевлаштуванні тощо. Так, в Київському університеті у 1869 р. створюється «Попечительство про недостатніх студентів Університету Св. Володимира», у 1881 р. – «Товариство допомоги недостатнім студентам» та ін. При Новоросійському університеті аналогічне товариство було створене у 1870 р.

У 1910 р. було створено потужне «Товариство швидкої допомоги потребуючим студентам у вищих навчальних закладах міста Києва». Головними напрямками його роботи були: *надання грошових субсидій, сприяння працевлаштуванню та утримання студентської їдальні*. «Товариство» щоденно видавало по 100 безкоштовних талонів на обід. В самій їдальні, яка знаходилася поблизу університету (вул. Фундуклеївська, 22), щоденно обідало біля трьох тисяч осіб. Дві третини з них складали студенти та студентки з університету, політехнічного та комерційного інститутів, вищих жіночих курсів, гімназисти. Популярності їдальні сприяла невелика вартість повноцінного обіду в межах 12-20 копійок, тому бажаючі мали відстояти не менш ніж півгодини у черзі на вулиці [22, с.3-9]. Однак, допомога з боку держави, яка на зламі ХІХ-ХХ

ст. була суттєво доповнена громадським та приватним секторами, кардинальним чином так і не внесла покращень у складне матеріальне становище студентства Наддніпрянської України.

Висновки. Наприкінці XIX – на початку XX ст. вища школа Російської імперії та її складова частина в Наддніпрянській Україні увійшла в стан глибокої кризи. Її характерними рисами були жорсткі охоронні заходи царського уряду, бюрократизм та консерватизм управління, залишкове фінансування, станові та національні обмеження, погіршення матеріального та правового становища студентства. Неспроможність вирішити численні студентські проблеми призвело до появи на зламі XIX-XX ст. т.зв. «університетського питання», яке перетворилося на суттєву складову загострення суспільно-політичного життя Російської імперії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів м. Києва. – Ф.18. Київський політехнічний інститут імператора Олександра II. – Оп.1. – Спр.17. (Derzhavnij arhiv m. Kieva. – F.18. Kiyvs'kij politehnicnij institut imperatora Oleksandra II. – Op.1. – Spr.17.).

2. Алексюк А.М. Педагогіка вищої освіти України. Історія. Теорія / А.М. Алексюк: Підручник для вищих навчальних закладів. – К.: Вид-во «Либідь», 1998. – 560 с. (Aleksjuk A.M. Pedagogika vishhoї osviti Ukraїni. Istorija. Teorija / A. M. Aleksjuk: Pidruchnyk dlja vishhych navchal'nych zakladiv. – K.: Vyd-vo «Libid'», 1998. – 560 s.).

3. Багалеї Д.И. Какovy должны быть штаты Императорского Харьковского университета для удовлетворения его неотложных нужд / Д.И. Багалеї. – Харьков: Тип.-лит. Зильберберга, 1910. – 27 с. (Bagalej D.I. Kakovy dolzhny bat' shtaty Imperatorskogo Har'kovskogo universiteta dlja udovletvorenija ego neotlozhnyh nuzhd / D.I. Bagalej. – Har'kov: Tip.-lit. Zil'berberga, 1910. – 27 s.).

4. Багалеї Д.И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905), составленный профессорами Д.И. Багалеєм, Н.Ф. Сумцовым, В.П. Бузескулом / Д.И. Багалеї, Н.Ф. Сумцов, В.П. Бузескул. – Харьков: Тип. А. Дарре, 1906. – 329 с. (Bagalej D.I. Kratkij ocherk istorii Har'kovskogo universiteta za pervye sto let ego sushhestvovanija (1805-1905), sostavlenyj professorami D.I. Bagaleem, N.F. Sumcovym, V.P. Buzeskulom / D.I. Bagalej, N.F. Sumcov, V.P. Buzeskul. – Har'kov: Tip. A. Darre, 1906. – 329 s.).

5. Багалеї Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). – Т. 2. (1815–1835) / Д.И. Багалеї. – Харьков: Тип.-лит. М. Зильберберга, 1904. – 1136 с. (Bagalej D.I. Opyt istorii Har'kovskogo universiteta (po neizdannym materialam). – T. 2. (1815–1835) / D.I. Bagalej. – Har'kov: Tip.-lit. M. Zil'berberga, 1904. – 1136 s.).

6. Бузескул В.П. История Харьковского университета при действии Устава 1884 г. (с 1884 до 1905 г.) / В.П. Бузескул. – Харьков: Типография унта, 1905. – 89 с. (Buzeskul V.P. Istorija Har'kovskogo universiteta pri dejstvii

Ustava 1884 g. (s 1884 do 1905 g.) / V.P. Buzeskul. – Har'kov: Tipografiya un-ta, 1905. – 89 s.).

7. Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета в царствование Императора Александра III (1881–1894) / В.П. Бузескул. – Харьков: Университетская типография, 1900. – 45 с. (Buzeskul V.P. Kratkij ocherk istorii Har'kovskogo universiteta v carstvovanie Imperatora Aleksandra III (1881–1894) / V.P. Buzeskul. – Har'kov: Universitetskaya tipografiya, 1900. – 45 s.).

8. Вернадский В.И. Об основаниях университетской реформы / В.И. Вернадский. – М.: [б. и.], 1901. – 25 с. (Vernadskij V.I. Ob osnovanijah universitetskoj reformy / V.I. Vernadskij. – M.: [b. i.], 1901. – 25 s.).

9. Владимирский-Буданов М.Ф. История Императорского университета Св. Владимира. – Т. 1. / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Киев: Типография ун-та Св. Владимира, 1884. – 674 с. (Vladimirskij-Budanov M.F. Istorija Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira. – T. 1. / M.F. Vladimirskij-Budanov. – Kiev: Tipografiya un-ta Sv. Vladimira, 1884. – 674 s.).

10. Владимирский-Буданов М.Ф. Пятидесятилетие Императорского университета Св. Владимира, 1834-1884: речь, произнесенная на юбилейном акте университета ординарным профессором М. Ф. Владимирским-Будановым / М.Ф. Владимирский-Буданов – К.: Типография Императорского ун-та Св. Владимира, 1884. – 59 с. (Vladimirskij-Budanov M.F. Pjatidesjatiletie Imperatorskogo universiteta Sv. Vladimira, 1834-1884 : rech', proiznesennaja na jubilejnom akte universiteta ordinarnym professorom M.F. Vladimirskim-Budanovym / M.F. Vladimirskij-Budanov – K.: Tipografiya Imperatorskogo un-ta Sv. Vladimira, 1884. – 59 s.).

11. Гиляров-Платонов Н.П. Университетский вопрос / Н.П. Гиляров-Платонов. – СПб.: Изд-во К. П. Победоносцева, 1903. – VIII, 290 с. (Giljarov-Platonov N.P. Universitetskij vopros / N.P. Giljarov-Platonov. – SPb.: Izd-vo K.P. Pobedonosceva, 1903. – VIII, 290 s.).

12. Дем'яненко Н.М. Історія вищої жіночої освіти в Україні: Київський Фребелівський педагогічний інститут (1907–1920 рр.): [монографія] / Дем'яненко Н.М., Прудченко І.І. – К.: Видавець Л. Галіцина, 2005. – 492 с. (Dem'janenko N.M. Istorija vishhoї zhinochoї osviti v Ukraїni: Kiїvs'kij Frebelivs'kij pedagogichnij institut (1907–1920 rr.): [monografija] / Dem'janenko N.M., Prudchenko I.I. – K.: Vidavec' L. Galicina, 2005. – 492 s.).

13. Історія Київського університету. – К.: Вид-во Київського університету, 1959. – 629 с. (Istorija Kiїvs'kogo universitetu. – K.: Vid-vo Kiїvs'kogo universitetu, 1959. – 629 s.).

14. Історія Одеського університету за 100 років. – К.: Вид-во Київського університету, 1968. – 423 с. (Istorija Odes'kogo universitetu za 100 rokov. – K.: Vid-vo Kiїvs'kogo universitetu, 1968. – 423 s.).

15. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX століть: соціально-політичний портрет / Г.В. Касьянов. – К.: Вид-во «Либідь», 1993. – 176 с. (Kas'janov G.V. Ukrains'ka inteligencija na rubezhi XIX – XX stolit': social'no-politichnij portret / G.V. Kas'janov. – K.: Vyd-vo «Libid'», 1993. – 176 s.).

16. Киевский университет: Документы и материалы (1834–1984). – К.: Вид-во «Вища школа», 1984. – 201с. (Kievskij universitet: Dokumenty i materialy (1834–1984). – K.: Vyd-vo «Vishha shkola», 1984. – 201s.).

17. Київський політехнічний інститут. Нарис історії. – К.: Вид-во «Наукова думка», 1995. – 320 с. (Kiivs'kij politehnicnij institut. Naris istorii. – K.: Vyd-vo «Naukova dumka», 1995. – 320 s.).

18. Клоссовский А. Материалы к вопросу о постановке университетского дела в России / А. Клоссовский. – Одесса: Экономическая тип-я, 1903. – 90 с. (Klossovskij A. Materialy k voprosu o postanovke universitetskogo dela v Rossii / A. Klossovskij. – Odessa: Jekonomicheskaja tip-ja, 1903. – 90 s.).

19. Коллард Ю. Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді / Ю. Коллард // 3 минулого: Збірник. – Т. II Український студентський рух у російській школі. – Варшава, 1939. – С. 55–69. (Kollard Ju. Narodzhennja Ukraïns'kogo nacionalizmu sered harkivs'koï students'koï molodi / Ju. Kollard // Z minulogo: Zbirnik. – T. II Ukraïns'kij students'kij ruh u rosijs'kij shkoli. – Varshava, 1939. – S. 55–69).

20. Материалы по истории студенческого движения в России. – Вып. 1. Извлечения из книги А.И. Георгиевского «Краткий очерк правительственных мер и привлечений против студенческих беспорядков». – Лондон; СПб.: Свободная мысль, 1906. – 135 с. (Materialy po istorii studencheskogo dvizhenija v Rossii. – Vyp. 1. Izvlechenija iz knigi A.I. Georgievskogo «Kratkij ocherk pravitel'stvennyh mer i privlechenij protiv studencheskih besporjadkov». – London; SPb.: Svobodnaja mysl', 1906. – 135 s.).

21. Милюков П. Университеты в России / П. Милюков // Энциклопедический словарь / Издатели: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. – Т. XXXIVa. – СПб.: Тип-я Акц. Общ. Брокгауз–Ефрон, 1902. – С.788–800 (Miljukov P. Universitety v Rossii / P. Miljukov // Jenciklopedicheskij slovar' / Izdateli: F.A. Brokgauz, I.A. Efron. – T. XXXIVa. – SPb.: Tip-ja Akc. Obshh. Brokgauz–Efron, 1902. – S.788–800).

22. Отчет о деятельности Общества Скорой помощи нуждающимся учащимся в высших учебных заведениях г. Киева: за 1913 год. – К.: Тип-я А. Пономарева, 1914. – 47 с. (Otchet o dejatel'nosti Obshhestva Skoroj pomoshhi nuzhdajushhimsja uchashhimsja v vysshih uchebnyh zavedenijah g. Kieva: za 1913 god. – K.: Tip-ja A. Ponomareva, 1914. – 47 s.).

23. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец XIX – начало XX в. – М.: Изд-во «Педагогика», 1991. – 449 с. (Ocherki istorii shkoly i pedagogicheskoi mysli narod SSSR. Konec XIX – nachalo XX v. – M.: Izd-vo «Pedagogika», 1991. – 449 s.).

24. Проект правил для студентов и сторонних слушателей императорских Российских университетов. – К.: Типография Иператорского ун-та Св. Владимира, 1900. – С. 3–27 (Proekt pravil dlja studentov i storonnih slushatelej imperatorskih Rossijskih universitetov. – K.: Tipografija Iperatarskogo un-ta Sv. Vladimira, 1900. – S. 3–27).

25. Рашин А.Г. Грамотность и народное образование в России в XIX и начале XX в. / А.Г. Рашин // Исторические записки. – 1951. – № 37. – С. 28–80 (Rashin A.G. Gramotnost' i narodnoe obrazovanie v Rossii v XIX i nachale XX v. / A.G. Rashin // Istoricheskie zapiski. – 1951. – № 37. – S. 28–80).

26. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства Народного Просвещения. 1802–1902 / С.В. Рождественский. – СПб., 1902. – 785 с. (Rozhdestvenskij S.V. Istoricheskij obzor dejatel'nosti

Ministerstva Narodnogo Prosveshhenija. 1802–1902 / S.V. Rozhdestvenskij. – SPb., 1902. – 785 s.).

27. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – Львів: Вид-во «Афіша», 2001. – 664 с. (Siropolko S. Istorija osviti v Ukraïni / S. Siropolko. – L'viv: Vyd-vo «Afisha», 2001. – 664 s.).

28. Справка к докладу о среднем и высшем образовании / Составлена канцелярией Совета объединенных дворянских обществ. – СПб.: Тип-я Установа, б.д. – 32 с. (Spravka k dokladu o srednem i vysshem obrazovanii / Sostavlena kanceljariej Soveta obedinennyh dvorjanskih obshhestv. – SPb.: Tip-ja Ustanova, b.d. – 32 s.).

29. Степанович Е. Высшие специальные школы на Украине (конец XIX – начало XX в.) / Е. Степанович. – К.: Изд-во «Наукова думка», 1991. – 358 с. (Stepanovich E. Vysshie special'nye shkoly na Ukraine (konec XIX – nachalo XX v.) / E. Stepanovich. – K.: Izd-vo «Naukova dumka», 1991. – 358 s.).

30. Стоян Т.А. Студентство університетів підросійської України в другій половині XIX ст. / Т.А. Стоян – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 28 с. (Stojan T A. Studentstvo universitetiv pidrosijs'koï Ukraïni v drugij polovini XIX st. / T.A. Stojan – K.: TOV «Mizhnarodna finansova agencija», 1998. – 28 s.).

31. Университеты и средние учебные заведения в 50-ти губерниях по переписи 20-го марта 1880 года. – СПб.: Изд-е Центрстатком МВД, 1888. – 431 с. (Universitety i srednie uchebnye zavedenija v 50-ti gubernijah po perepisi 20-go marta 1880 goda. – SPb.: Izd-e Centrstatkom MVD, 1888. – 431 s.).

32. Устав Императорских Российских университетов: Проект, выработанный совещанием профессоров, под председательством Министра Народного Просвещения проф. И. И. Толстого в 1906 г. – СПб: Тип-я МВД, 1906. – 39 с. (Ustav Imperatorskih Rossijskih universitetov: Proekt, vyrabotannyj soveshhanijem professorov, pod predsedatel'stvom Ministra Narodnogo Prosveshhenija prof. I. I. Tolstogo v 1906 g. – SPb: Tip-ja MVD, 1906. – 39 s.).

33. Ферлюдин П. Исторический обзор мер по высшему образованию в России / П. Ферлюдин. – Вып. 1. Академия наук и университеты. – Саратов: Тип-я Феокрстова П.С., 1894. – 184 с. (Ferljudin P. Istoricheskij obzor mer po vysshemu obrazovaniju v Rossii / P. Ferljudin. – Vyp. 1. Akademija nauk i universitety. – Saratov: Tip-ja Feokristova P.S., 1894. – 184 s.).

34. Фроммет Б. Очерки по истории студенчества в России / Б. Фроммет. – М.: Изд-е Тов-ва Вольфа М.О., 1912. – 134 с. (Frommet B. Oчерki po istorii studenchestva v Rossii / B. Frommet. – M.: Izd-eTov-va Vol'fa M.O., 1912. – 134 s.).

35. Харьковский государственный университет. 1805–1980. Исторический очерк. – Харьков: Изд-во «Вища школа», 1985. – 223 с. (Har'kovskij gosudarstvennyj universitet. 1805–1980. Istoricheskij oчерk. – Har'kov: Izd-vo «Vishha shkola», 1985. – 223 s.).

36. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк / Н.А. Шип. – К.: Изд-во «Наукова думка», 1991. – 171 с. (Ship N.A. Intelligencija na Ukraine (XIX v.): Istoriko-sociologicheskij oчерk / N.A. Ship. – K.: Izd-vo «Naukova dumka», 1991. – 171 s.).

37. Щетинина Г.И. Студенчество и революционное движение в России. Последняя четверть XIX ст. / Г.И. Щетинина. – М.: Изд-во «Наука»,

1987. – 239 с. (Shhetinina G.I. Studenchestvo i revoljucionnoe dvizhenie v Rossii. Poslednjaja chetvert' XIX st. / G.I. Shhetinina. – M.: Izd-vo «Nauka», 1987. – 239 s.).

38. Щетинина Г.И. Университеты в России и Устав 1884 года / Г.И. Щетинина. – М.: Изд-во «Наука», 1976. – 231 с. (Shhetinina G.I. University v Rossii i Ustav 1884 goda / G.I. Shhetinina. – M.: Izd-vo «Nauka», 1976. – 231 s.).

39. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной до России капиталистической / Р.Г. Эймонтова. – М.: Изд-во «Наука», 1985. – 350 с. (Jejmontova R.G. Russkie universitety na grani dvuh jepoh: ot Rossii krepostnoj do Rossii kapitalisticheskoy / R.G. Jejmontova. – M.: Izd-vo «Nauka», 1985. – 350 s.).

40. Vivat Universitas. Университетский вопрос в 1906 г. – СПб.: Сенатская тип-я, 1906. – 76 с. (Vivat Universitas. Universitetskij vopros v 1906 g. – SPb.: Senatskaja tip-ja, 1906. – 76 s.).